- Title – साहित्य (अज्ञात) (अलंकार सम्बन्धित)
- Accession No – Title –
- Accession No –
- Folio No/ Pages – 8 / पृष्ठ – 16
- Lines-
- Size
- Substance Paper –
- Script Devanagari देवनागरी
- Language – संस्कृत
- Period –
- Beginning – शब्द प्रमाणं यथा विवक्षतादोषमपि-च्युतात्मनात्वयैकमीशां प्रतिष्ठा – सुभाषितम् ———— ।
- End – अन्तिम पंक्ति – मुख्यार्थान्वय [illegible] स्वारस्यमेवादरणीयम् अतः स्वरूपनाशको टीका ——— ॥
- Colophon-
- Illustrations -
- Source -
- Subject - साहित्य
- Revisor -
- Author -
- Remarks- अपूर्ण / 8/20/72/81/82/83/84

(1)

८. शाब्दप्रमाणं यथा विवक्षितादोषमपि च्युतात्मना त्वपेक्षमीशं प्रतिभा
कु॰टी॰ षुभाषितम् यमामनंत्यात्मभुवोपि कारणं कथं स लक्ष्यप्रभवो भवि
ष्यति अत्र शिवः परमेष्ठिनोपि कारणमित्यत्र श्रुतिरूपं प्रमाणमु
पन्यस्तम् एवं स्मृतिपुराणागमलौकिकवाक्यरूपाण्यपि शाब्दप्र
माणान्युदाहरणीयानि तत्र स्मृतिर्यथा बलात्कुरुत पापाति संतुता
न्यक्कृतानिवः सर्वान्बलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत् पूर्वं श्रुतिर
भिमतार्थप्रमाणत्वेनोपन्यस्ता इह तु स्मृतिरनभिहितार्थेतरूपेणाप्र णप
माणतयानीतेति भेदः आचारात्मतुष्ट्योरपि मीमांसकोक्तधर्मप्रमा॰
८.

त्तोस्तंत्त्वायत्तरविः ॥ य॰ सौमित्रेननु सेव्यतां तरुतलं चंडांशुरुज्जृंभते चं
डांशो र्निशि का कथा रघुपते चंद्रोयमुन्मीलति वत्सैतद्विदितं कथं नु
भवता धत्ते कुरंगं यतः क्वासि प्रेयसि हा कुरंगनयने चंद्राननेजानकि उ
पमानं यथा तोरोहिणीं विजानीहि ज्योतिषामत्र मंडले यस्तान्वितारका
न्यासः शकटाकारमाश्रितः यथा वा अत्र मन्त्र यमिवातिसुंदरं दानवा
रिमिव दिव्यतेजसम् शैलराजमिव धैर्य्यशालिनं वीक्ष्य वेंकटपतिं म
हीमतिम् पूर्वोदाहरणे उपमानमूलभूतमतिदेशवाक्यं दर्शितम्
अत्रातिदेशवाक्यार्थसादृश्यप्रत्यक्षरूपमुपमानं फलेन सह दर्शितमिति

कु॰ १० वाचकानुप्रवेशः यथा विधुकरपरीरंभादात्तनिष्यंदपूर्णैः शशिदृषदुपक्लृप्तैरा
लवालैस्तरूणाम् विफलितजलसेकप्रक्रियागौरवेण व्यरचि सहृतचित्तस्त
त्र भैमीवनेन अत्र प्रतिपाद्यमानोर्थः समृद्धिमद्वस्तुवर्णनमुदात्तमिति ल
क्षणानुसारादुदात्तालंकारस्य: असंबंधे संबंधकथनमतिशयोक्तिरिति
लक्षणादतिशयोक्तिरूपस्य न च सर्वत्रोदात्तस्यासंबंधवचनरूपत्वं निर्णी
तमिति न विविक्तालंकारद्वयलक्षणसमावेशोऽस्तीति वाच्यम् दिव्यलोक
गतसंपत्समृद्धिवर्णनादिष्वतिशयोक्त्यस्पर्शस्योदात्तस्य सोत्प्रेक्षादावदिवि
षयातिशयवर्णने चोदात्तस्पर्शाभावातिशयोक्तेश्च परस्परविविक्तविषयावि
क्रांतेः तयोश्चेहापर्यवसानसंपन्नसमावेशयोरंगांगीभावः एकेनापरस्या
नुत्थापनात्स्वातंत्र्यपारतंत्र्यविशेषादर्शनाच्च नापि समप्राधान्यं येः शब्देनी
ह समृद्धिमद्वस्तु प्रतिपाद्यते तेनैव तस्यैव वस्तुनोऽसंबंधे संबंधरूपस्यापि प्रतिपा
द्यमानतया भिन्नप्रतिपादकशब्दव्यवास्थितापर्यभेदाभावात् नापि संदेहसं एप
करः क्वापि त्वेकतरांशे साधकबाधकौ दृश्येते एकालंकारकोटौ घाततदलंकारकोटि २.

3

लभ्यस्य धर्मसाम्यस्यैव तत्रैव शब्दप्रतिपाद्यत्वाच्छब्दसाम्यस्य तदप्र
तिपाद्यत्वात् श्लेषमिति काभेदाध्यवसायेन धर्मसाम्यालाभानंगीका
रे ऽस्महोरगावतीसंध्याजहातिस्वपमंबरम् इत्यादिश्लिष्टविशेषणे समा
सोक्त्युदाहरणे विशेषणसाम्याभावेन समासोक्त्यभावप्रसंगात् शब्द।
साम्यस्यैव शब्दप्रतिपाद्यत्वेपि तस्योपमावाचकत्वस्यैवाप्राप्त्या श्ले
षवाचकत्वाभावाच्च शब्दतोर्थतो वाक्वचिदंमतसाम्यप्रतिपादने स
र्वविधेप्युपमालंकारस्वीकारात् अन्यथा यथा प्रह्लादनाच्चंद्रः प्र
तापात्तपनो यथा तथैव सोभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरंजनात् इत्यत्रा।
प्युपमा न स्यात् न ह्यत्रान्वर्थनामरूपशब्दसाम्यं विना किंचिदर्थ
साम्यं कविविवक्षितमस्ति तस्माद्यत्रैकस्मिन्नर्थे प्रतिपाद्यमानेऽलं
कारद्वयलक्षणयोगादलंकारद्वयप्रतीतिः तत्रतयोरलंकारयोरेक

कु॰टी॰ ७२

त्तरमत्यक्तमिति ॥ भानुमानिर्गयथा यथारंभेव्योम्नश्चलजलदधूमः
स्थगयति स्फुलिंगानां रूपं दधतिच यथा कीटमणयः यथा विद्युज्ज्वा
लोल्लसितपरिपिंगाश्चककुभस्तथामन्येलग्नः पथिकतरुखंडेस्म
रदव: यथावा फेतालहरीच्चला चलदृशो व्यापारयंतिभ्रुवं यत्
त्तत्रैवपतंतिसंततममीमर्मस्पृशो मार्गणाः तच्चक्रीकृतचापपुंखित
प्राणरंभेखत्करः क्रोधनो धावत्यग्रत एव शासनधरः सत्यंतदासांस्मरः
पूर्वरूपकसंकीर्णमिदमतिशयसंकीर्णमिति भेदः ॥ श्रूयमानं यथा तप
विलीयमाने विहगैर्निमीलद्भिश्चपंकजैः विकसंत्याचमालत्याग ७२

महोकोपिपिकांतंमुखं किंनद्धंत्वपकल्पनया: कृतधियः स्वप्नेपिप्रसादु
र्लभान्वितः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु एवा धन्योधरंधास्यति अत्र वितर्कौ
त्सुक्यमतिस्मरणशंकादैन्यधृतिचिंतानांशवलत्ता विप्रलंभशृंगारस्यां
गम् प्रमाणालंकारेप्रत्यक्षंयथा कांतकांतवदनप्रतिबिंबे भग्नबा
लसहकारसुगंधो स्वादुनिपुणदिक्तालिनि पीते निर्व्वबारमधुनी द्विपको:
यथावा किंतावत्सरसिसरोजमेतदारादाहोस्वित्मुखमवभासते यु
वत्या: संशय्यपद्मणमितिनिश्चिकापक श्चित्त् विव्वोकैर्वकसहवा
सिनांपरोद्दे: पूर्वप्रत्यक्षमात्रमत्रतु विशेषदर्शनिजान्य संशयो

कु॰ टी॰ सर्वाभिलषितदातृत्वसमर्थनम् लिंगं यस्या विदितं वो यस्या स्वार्थान
८१ मेकाश्रितमव्ययः तनुमूर्त्तिभिरष्टाभिरीत्थंभूतो ऽभिसूचितः अत्राशि
वस्य श्रुतिप्रसिद्धसर्वोपकारक पृथिव्याद्यष्टमूर्त्तिपरिग्रह लिंगेन तत्तत्प्र
वृत्तीनां लोकानुग्राहकैक प्रयोजनत्वसमर्थितम् लिंगस्यापि मूल
मा भूतवेदानुपा कृतया वैदिकशब्दप्रमाणएवांतर्भावः एवं लौकिकलिं
गानामपि लौकिकशब्देनामकतया लौकिकशब्दप्रमाणेंतर्भा
वः अतोलोलमूलतया विपक्षदिग्उपन्यासे विधूतं शिरस्ताद्वृत्तांतप
रीक्षणे कृतनमस्कारो विलक्षणाख्यितः ईषत्ताम्रकपोलकांतिनिर्मुखे
दृष्टानतः पादयोस्तत्सर्वोग्रसन्निधावपि विपिहृगीभ्यां न कालोचितः राम
८१

योर्वेदशब्दानुमापकत्वमाशब्दप्रमाणएवांतर्भावः तत्राचारप्रमाणं 8
यथा महाजनाचारपरंपरेदृशीस्वनामनामाददतेनसाधवः अतोभि
धातुंनतदुत्सहेपुनर्जनः किलाचारमुचंविगायति आत्मतुष्टिप्रमाणं
यथा असंशयंक्षत्रपरिग्रहक्षमायदार्यमस्यामभिलाषिमेमनः स
तांहिसंदेहपदेषुवस्तुषुप्रमाणमंतःकरणप्रवृत्तयः अत्रदुष्यंते।
नात्मतुष्ट्याशकुंतलापरिग्रहस्यधर्मत्वंश्रुत्यनुमितमुन्नीयते एवं
श्रुतिलिंगादिकमपिमीमांसकोक्तप्रमाणंसंभवदिहोदाहर्त्तव्यम् तत्र
श्रुतिर्यथा त्वंहिनाम्नैववरदोनाथतेसेवरमुद्रिका नहिश्रुतिप्रसिद्धार्थे
लिंगमाद्रियतेबुधः अनेकरीतिपिप्रवरस्यवरदत्वाभिधानश्रुत्यास

कुं
८९

नुप्रविष्टो रूपकात्प्रासो यत्रैकस्मिन्नस्तोके पदभेदेन शब्दार्थालंका
रयोः स्थितिस्तत्र तयोः संसृष्टिः इह तु संकर इति अलंकारसर्वस्वकारस्तु एकाश्रिन्त्वाच्च ९
केऽनुप्रवेशो वाच्ययोरेवालंकारयोः
स्वारसिकः वाच्यप्रतियोगिकत्वात्तत्र वाचकत्वस्येति मत्वार्थालंकार
योरप्येकवाचकानुप्रवेशासंकरमुदाजहार सत्पुष्करेषो इति तरंगिण्यां।
मिन्दमंदमारब्धमदंगवाद्ये उद्यानवापीपयसीवयस्यामेलीदृशो ना
प्यग्रहीमंत्ते अत्र वापीपयसोः सत्पुष्करेत्यादिविशेषणेन श
ब्दसाम्यं श्लेषः आमंदमारब्धेत्यादिविशेषणेन अर्थसाम्यमुपमा।
तदुक्तं यत्रैकस्मिन्निवेशादेऽनुप्रविष्टमिति तदपि न मन्यामहे सत्पुष्क
रेत्यादिविशेषणे विश्लेषमिति कामभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्ति रामः

८९

फलसंदेहमुक्त्वा तत्फलं किंप्रयोजनम अत्रमहोरगवृत्तांतेवर्णिमा(10
नेराजधाराख्यानवलवृत्तांतोपि प्रतीयते तत्र किंवक्तुस्पष्टाभूतो रग.
वृत्तांत एवप्रस्तुतेः प्रस्तुतावलवृत्तांतस्तातः प्रतीयत इति समासोक्तिः
अथवाप्रस्तुतावलवृत्तांतप्रत्यायनाय प्रस्तुतमहोरगवृत्तांतकीर्त
नमित्यप्रस्तुतप्रशंसा पश्चाद्वर्णिमानमहोरगवृत्तांतकीर्तनेन समीप
स्थितैर्मर्मोद्घाटनं × बल × क्रियत इत्युभयथापि प्रस्तुतान्यत्प्रस्तु
तांकुर इति संदेहः एकवाचकानुप्रवेशसंकरस्तु शब्दालंकारयोरेव
तिलत्वापित्वा काव्यप्रकाशकारउदाजहार स्पष्टोल्लसत्किरणके
१ सरसूर्यबिंबविस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविंदंश्लिष्टाष्टदिग्दलक(
लापमुखावतारबद्धांधकारमधुपावलिसंचुकोच अत्रैकपदा

सा

नजाह्नवी गंगोघनिर्भर्त्सितशंभुकंभासवर्णमर्णः कथमन्यथास्यात्
ऋतुपलाब्धिर्यथा स्फुटमसदवलग्नं तन्विनिश्चिन्वतैते तदनुपलभ ॥
मानास्तर्कयंतोपिलोकाः कुचगिरिवरयुग्मं यद्विनाधारमास्ते तदिह(
मकरकेतोरिंद्रजालंप्रतीमः संभवोयथा अभूतपूर्वंममभाविकिंवा
सर्वंसहेमेसहजंहिदुःखं किंतुत्वदग्रेशरणागतानां पराभवोनाथन
तेनुरूपः यथैनामकेचिदिह नः प्रथयंत्यवस्थां जानंतितेकिमपि(
तानप्रतिनैषयत्नः उत्पतत्पतोस्ति मनकोपिसमानधर्मा कालोह्ययं
निरवधिर्विपुलाचपृथ्वी यथावा भातःपांथकुतोभवान्नगरतोवा
र्त्तानवावर्त्तते नाथन्नूहियुवापयोदसमयेत्यक्ताप्रियांजीवति सत्यंजी

इत्यादिषुचैर्विरूपं प्रमाणांतरं नाशंकनीयम् क्वचिच्च प्रमाणकल्पं या
चमत्कारः यथावा किमसुभिर्ग्लपितैर्जडमन्यसे मयिनिमज्जतु भी
मसुतामनः ममकिलश्रुतिमाह तदर्थिकां नलमुखेंदु परां विबुध
स्मरः अत्रत्रियमाणानां मनश्चंद्रं प्रविशत्येतदर्थिकायाः श्रुते
चं६ नलमुखेंदुविषयत्वे कल्पितेतया व्याख्यात स्मरवाक्यं प्रमाणतया
पन्यस्तम् अर्थापत्तिर्यथा (कुचमसद्वलग्नं तान्विनिश्चिनोति) नि(
र्लिंशकमलीतिमध्यंतवनितेविनि अन्यथानो पपद्येत पयोधर
भरास्थितिः यथावा व्यक्तं वलीमान्यदिहेत्तुणामादपूर्यतासाजलांधि

कु॰ त्वातिशयोपलंभान्नरसिंहन्यायेनपृथगलंकारत्वेस्थितेनोतन्निर्ण
८२ यः क्रियते तत्र तिलतंदुलन्यायेनस्फुटावगम्यभेदालंकारमेल 13
नेसंसृष्टिः नीरक्षीरन्यायेनास्फुट भेदालंकारमेलनेसंकरः सचां
गांगीभावेनसमप्राधान्येनसंदेहेन एकवाचकानुप्रवेशेनचतुर्वि
पंचाप धः एवंनसिंहाकारालंकारः [illegible] तत्रसंसृष्टिर्यथा कुसुम
सौरभलोभपरिभ्रमंतभ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभयाचलितयाविद
धेकलमेवेलाकलकलोलकलोलदृशान्यया अत्रशब्दाल
कारयोरनुप्रासयमकयोः संसृष्टिः लिंपतीवतमोंगानिवर्षतीवं राम
८२

वतिजीवतीतिकश्चिद्बालामया पिश्रुता विल्लीणीदृश्यविजनोपि
विविधः किंकिं न संभाव्यते अन्नाद्योदाहरणे अभूतपूर्वमसंभा
वि किंचेति संभवप्रमाणसिद्धार्थो दर्शितः द्वितीयोदाहरणे संभवो
पपादककालानंत्यादिकमपि दर्शितम् तृतीयोदाहरणे तु संभवो
पिकंठोक्त्या स्मृतिभेदः एतिह्यं यथा कल्याणीनत्तगाथेयं लौकिकीप्र
तिभातिमे एतिजीवंतमानंदोनरंवर्षशतादपि अत्र लौकिकीगा
थेयमित्यनिर्दिष्टवक्तृकप्रवादपारंपर्यरूपता दर्शिता अथैतेषा
मलंकाराणांपयासंभवमेलनेलौकिकालंकाराणांमेलनद्वचाह

कु॰

८५ इतिमयूरव्यंसकादिसमासप्रपणे नरूपकवत्‌ शशांकः सिंहइवनमांसि
गजाइ... वित्युपमितसमासप्रपणे नोपमापिवक्रोशाकयातथापिलूला
कृतीनामिति विशेषणानुगुण्या रूपकसिद्धिः तस्यां विशेषणप्रधानेन
सहान्वयेनभावं न तु गुणेन गुणानां पराधीनत्वाद संबंधः समत्वात्स्यादि
प तिन्यायपादुपमितसमासेपि तस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वात्‌ शशांकस्यत
मसांच प्राधान्यं भवेत्‌ तत्र च न विशेषणमुख्यार्थान्वयस्वारस्यमस्ति
स्वरूपनाशरूपोपचरिताकृतिलवनेकाई त्वकर्तृत्वान्वयसंभवेपि
मुख्यार्थान्वयस्वारस्यमेवादरणीयम्‌ अतःस्वरूपनाशक्रोडीका राम

८७

वांजनंनमः अस्तत्पुरुषबहेवेवदृष्टिर्नि:फलतांगता अत्रोत्प्रेक्ष
योरुपमापार्श्वोत्प्रेक्षालंकारयोः संसृष्टिः आनंदमंथरपुरंदरमुक्त
माल्यंमौलौहठेननिहितंमहिषासुरस्यपादांबुजंभवतुमेविजयाय
मंजुमंजीरशिंजितमनोहरमंबिकायाः अत्रशब्दार्थालंकारयोः अ
नुप्रासोपमयोः संसृष्टिः अंगांगिभावसंकरोयथा तलेष्वेवपंक्त
महीरुहाणांछायापात्सदामाहत्तकं पित्तानांशशांकसिंहेनतमोगजा
नांलूनाकृतीनामिवगात्रखंडाः अत्रशशांकसिंहेनेतितमोगजा
नामितिचरूपकम यथाप्यत्रशशांकएवसिंहः तमांस्येवगजाः ।

